

राष्ट्रवादी नेते : छ.राजर्षी शाहू महाराज

डॉ. विशाल आर. जाधव

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख एस.जी. आर. जी. शिंदे महाविद्यालय, परंडा ता. परंडा जि. उस्मानाबाद .

पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस पोर्तुगीज खलाशी वास्को-दि-गामा याने भारताकडे येणारा सागरी मार्ग शोधून काढला. इथुन पुढे युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या भारतातील आगमनास प्रारंभ झाला. ३१ डिसेंबर १६०० रोजी लंडन येथे 'The Governor and Company of Merchant of London Trading into the East India' या व्यापारी कंपनीची स्थापना झाली आणि इथुनच ब्रिटिश व्यापाऱ्यांच्या भारतातील आगमनास सुरुवात झाली. या काळात युरोपने जरी आधुनिक युगात प्रवेश केलेला असला तरी भारतीय समाज मात्र मध्ययुगातच जीवन जगत होता. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक सर्वच क्षेत्रांत मागसलेपण होते. हा दरिद्री, मागसलेला, अशिक्षित, अडाणी भारतीय समाज जसजसा ब्रिटिशांच्या संपर्कात येऊ लागला तसतशी परिवर्तनाला सुरुवात झाली. ब्रिटिश व्यापारी म्हणून इथे आले. संधी मिळाल्यावर त्यांनी राजकीय सत्ता हस्तगत केली. स्वतःच्या सोयीनुसार प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण केली. प्रशासनातील मोठमोठ्या पदांवर ब्रिटिशांच्या नेमणूका केल्या. कारकूनांच्या जागांवर मात्र भारतीयांची भरती केली.

राज्यकारभार इंग्रजीतून चालत असे. त्यामुळे कारकूनांच्या जागांवर भरती करण्यात आलेल्या भारतीयांना किमान नेमून दिलेले काम करण्याइतपत इंग्रजी येईल यादृष्टिने इंग्रजी भाषेचे शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली. हीच गोष्ट भारतीयांच्या दृष्टिने क्रांतिकारी ठरली. काहीनी इंग्रजी भाषेचे ज्ञान प्राप्त केल्यानंतर कारकूनाची नोकरी न स्वीकारता महाविद्यालयीन शिक्षणास प्रवेश घेतला, काहीजण युरोपिय देशांमध्ये जाऊन बॅरिस्टर, डॉक्टर होऊन आले. तिथल्या वातावरणात राहून आले. पाश्चात्य ज्ञान, विद्या संपादन केलेला नवशिक्षितांचा हा वर्ग म्हणजेच भारतातील आधुनिक शिक्षण घेतलेली पहिली पिढी होय. त्यांच्या माध्यमातून भारतात मध्यम वर्गाचा उदय झाला. परंतु या नवशिक्षित भारतीयांची संख्या फार जास्त नव्हती. एक मात्र नक्की की, आधुनिक शिक्षणामुळे हा वर्ग सामाजिक, धार्मिक व राजकीय दृष्ट्या जागृत झाला. व त्यांनीच या क्षेत्रांत भारतात सुधारणा घडवून आणल्या.

एकोणिसावे शतक भारताच्या इतिहासात सुधारणेचे शतक म्हणून ओळखले जाते. या शतकात एका बाजूला भारतात सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रांत अनेक सुधारणा घडून येत होत्या. तर त्यावेळी दुसऱ्या बाजूला भारतीय जनतेच्या मनात राष्ट्रवादीची भावना निर्माण होत होती. ही राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करण्याच्या कामी ज्या अनेकांनी योगदान दिले, त्यामध्ये राजर्षी शाहू महाराज हे सर्वांत महत्वाचे नेते होते. हे त्यांनी केलेल्या कार्याचा अभ्यास केल्यावर आपल्या दिसून येते. ते फक्त संस्थानिकच नव्हते, सुधारकच नव्हते तर ते 'प्रारंभीक राष्ट्रवादी नेते' (Early Nationalist) होते. एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशामध्ये राहणाऱ्या लाकांना तो भूप्रदेश माझा आहे, त्या भूप्रदेशामध्ये राहणारी माणसे माझी माणसे आहेत, त्या भूप्रदेशाची संस्कृती, इतिहास, माती या सर्वांबद्दल ज्यावेळी आपल्या मनात आदराची, प्रेमाची, आपुलकीची भावना निर्माण होते तेव्हा त्या भूप्रदेशाला "राष्ट्र" व त्याभावनेला "राष्ट्रवाद" असे आपण म्हणू शकतो. राष्ट्रवाद निर्माण झाल्याशिवाय राष्ट्र तयार होऊ शकत नाही व राष्ट्र तयार झाल्याशिवाय राष्ट्र बांधणी करता येऊ शकत नाही. युरोपिय जगतात उदयाला आलेल्या या संकल्पना इथे रुजविण्यात राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान मोठे राहिले आहे.

भारतीयंच्यात शिक्षणाचा अभाव आहे. हे कारण पुढे करुन ब्रिटिश राज्यकर्ते त्यांना राज्यकारभारत सहभागी करुन घेत नव्हते. मग यावर भारतीयानी शिक्षणसंस्था सुरु करण्याची मागणी केली तेव्हा त्यासाठी लागणारा भरपूर पैसा उपलब्ध नव्हत्याचे सांगितले गेले. राजर्षी शाहू महाराजांनी शैक्षणिक क्षेत्रात आमूलाग्र सुधारण घडवून आणल्या. शिक्षण क्षेत्रातील ब्रिटिश समाजाची मक्तेदारी संपुष्टात आणली. शैक्षणिक सोयी सवलती, शिक्षणसंस्थांची निर्मिती, शिक्षणासाठी आर्थिक मदत, वसतिगृहांची स्थापना केली. त्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार घडून आला. औद्योगिक आणि व्यावसायिक शिक्षणाची सोय केली. प्रशिक्षण संस्थांची स्थापना केली. स्त्री शिक्षणाला गती दिली. त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले. कोल्हापूर संस्थानात मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा आदेश त्यांनी काढला. २७ डिसेंबर १९१७ रोजी खामगाव येथे भरलेल्या अकराव्या अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून राजर्षी शाहू महाराज उपस्थित राहिले होते. या ठिकाणी आपल्या अध्यक्षिय भाषणात ते म्हणाले होते की, शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे. भारतीय जनतेच्या मनात राष्ट्रवादाची भावना निर्माण होण्यात त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या सुधारणांचा वाटा मोठा आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी, निरनिराळ्या समाजातील लोकांना शिक्षण देण्याची पध्दत मी काळजीपूर्वक अनुसरली आहे आणि माझ्या आयुष्याच्या पुढील काळात तीच पध्दत सुरु ठेवण्याची माझी इच्छा आहे, असे प्रतिपादन खामगाव येथे केले होते हा स्वातंत्र्य आंदोलनाचा काळ होता. राजर्षी शाहू महाराजांनी केलेली भाषणे व केलेले संस्थात्मक कार्य करण्यास प्रेरक ठरले. ब्रिटिशांकडे स्वराज्याची मागणी करण्यापूर्वी स्वराज्य म्हणजे काय ? हे या जनतेला समजले पाहिजे व त्या मागणी करिताही जनता सक्षम बनली पाहिजे. स्वराज्याचा अर्थच कळत नसेल तर स्वराज्य मागण्यात काय अर्थ ? असे शाहू महाराजांना वाटत होते. जर स्वराज्य हेच भारतीयंचे ध्येय असेल तर त्या ध्येयापर्यंत जाण्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव मार्ग आहे. याकरिता आपल्या समाजाला सुशिक्षित करण्याचे व त्यादृष्टीने त्यांची मने तयार करण्याचे बनविण्याच्या प्रक्रियेत त्यांनी महत्त्वाच भूमिका पार पाडली.

स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या १९२० नंतरच्या टप्प्यात भारतीय राष्ट्रीय सभेचे नेतृत्व महात्मा गांधीजींनी केले. १९२० नंतरचा हा काळ गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो. गांधीजींनी या काळात जनआंदोलने उभारली. परंतु आपण हे इथे ध्यानात घेतले पाहिजे की, सर्वसामान्य जनता संघटित होऊन आंदोलनात सहभागी होण्याइतपत तिची मानसिकता तयार करण्याचे काम ज्या अनेकांनी केले त्यात राजर्षी शाहू छत्रपतींचा वरचा क्रमांक लागतो.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) जाधव एस.जी., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, संस्कृती पुस्तकालय, नांदेड, डिसेंबर २००५.
- २) पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू छत्रपती : जीवन व कार्य, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, एप्रिल २०१७.
- ३) संपा. पवार जयसिंगराव, पवार मंजूश्री, राजर्षी शाहू पंचखंडात्मक स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, जानेवारी २०१९.
- ४) जाधव एस.एस., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद जुलै २०१८.
- ५) जाधव एस.एस., आधुनिक भारताचा इतिहास महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, फेब्रुवारी २०१३.